

ДІАЛЕКТИЗМИ ЯК КОМПОНЕНТИ ФРАЗЕМ (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ ЗАКАРПАТОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 40–90 рр. ХХ ст.)

Анотація. У статті аналізуються діалектні особливості фразеологізмів, такі як: лексичні діалектизми у межах фразем, явище афери, наявність іншомовних запозичень, фонетичні відмінності.

Ключові слова: діалектизм, фразеологічна одиниця, фразема, трансформація фразеологізмів.

Summary. Based on fiction material of Transcarpathian Ukrainian writers 40-90 years of 20th century, annotation: this article provides dialectic peculiarities of idioms, such as lexical dialecticisms within idiomatic expressions, apheresis phenomenon, presence of loanwords belonging to another language and phonetic peculiarities.

Key words: dialecticisms, phraseological unit, phraseme, idiomatic expressions, transformation of idiomatic expressions.

Діалектизми у межах фразеологічної одиниці (далі — ФО) можна розглядати як один із видів трансформації узуальних фразеологізмів. Такі діалектизми в художній прозі є вербальними засобами об'єктивації особистих концептуальних уявлень, характеризують митців як тонких знавців національного духу, лункого народного слова. Питанню трансформації фразеологізмів приділяли увагу ряд учених, зокрема І.Абрамович, Ф.Белозерова, М.Н.Бабкін, І.В.Дубинський, В.Д.Ужченко, О.Пономарів, Ю.Р.Гепнер, Ю.П.Гольцекер, І.Л.Городецька, А.П.Супрун, Т.П.Свердан, Л.Д.Давиденко. У їхніх працях добре опрацьовані й представлені різні види фразеологічних трансформацій, таких як: поширення меж, варіантність, контамінація, градація фразем. А питання про дослідження такого виду трансформації, як уведення у межі ФО діалектних елементів, залишається мало вивченим, чим і обумовлено написання нашої статті.

У сучасній лінгвістиці під діалектизмами розуміють «характерні для територіальних діалектів мовні особливості, що кваліфікуються як відхилення від літературної норми» [3: 135–136]. Важко сприймається у цьому визначенні слово «відхилення» (немовби щось неповноцінне), нам більше до вподоби назвати діалектизми різновидами національної мови. Діалектні вкраплення у складі традиційних фразем, які до того ж знайшли прописку в художніх творах, — явище надзвичайно рідкісне. Хоч народні говори активно функціонують, але в художній літературі через редакторські правки діалектні риси поволі нівелюються, непомітно деформуються і поступово наближаються до літературної мови. І ті поодинокі перлини живого народного слова, які попри всі перешкоди дійшли до читача, мають неабияку лінгвістичну цінність, а художні твори стали надійним джерелом їх фіксації і збереження в часі.

Ілюстративним матеріалом для дослідження служать трансформовані ФО, відібрані з художніх творів таких закарпатоукраїнських письменників, як О.Маркуш, Ю.Станинець, Ф.Потушняк, М.Том-

чаній, І.Чендей, активна творчість яких припадає на 40–90 рр. ХХ століття. Кожен з них пройшов непростий життєвий шлях, повний злетів і важких випробувань, кожен залишив по собі помітний слід в культурно-мистецькому житті краю. Так, Олександра Маркуша (1891–1971) закарпатці пам'ятають як автора 23 підручників та посібників для шкіл, у тому числі – підручника української мови для угорських шкіл, як укладача українсько-угорського термінологічного словника (1923) та автора збірок “Виміряли землю” (1925), “Ірину засватали” (1941), “Юліна” (1942), “Коровку гнали” (1943), “Мараморські оповідання” (1956), “Мрійники” (1961), “Лист матері” (1963), “Світанок Тиси усміхнувся” (1966), “Гомін Тиси” (1991). Юрій Станинець (1906–1994) – яскравий представник закарпатської духовної еліти. У 1939 р. брав активну участь у створенні Карпатської України як депутат Союму. Відомий книгами “Подарунок” (1942) та “Юра Чорний” (1943). Після возз'єднання ім'я Ю.Станинця було вилучено з літературного процесу через те, що він був священником. Із тавром “буржуазного”, “антинародного” він був замовчуваний до 1990 року. Федір Потушняк (1910–1960) знаний не лише як письменник, автор книжок “Земля” (1938), “Оповідання” (1942), “В долині синьої ріки” (1957), “Повінь” (1959), але і як вчений: довгий час працював доцентом кафедри загальної історії УжДУ, цікавився археологією, етнографією, історією, літературознавством, займався художнім перекладом з англійської, італійської, польської, угорської, німецької, французької. Михайло Томчаній (1914–1975) увійшов у велику літературу трилогією “Жменяки” (романи “Жменяки”, “Тихе містечко”, “Брати”), а також збірками “Закарпатські оповідання” (1953), “Оповідання” (1955), “Двоє щасливих” (1958), “Готель Солома” (1960), “На кордоні” (1962), “Скрипка – його молодість” (1968), займався художнім перекладом, зокрема з чеської та угорської мов. Івана Чендея (1922–2005), лауреата літературних премій імені А.Головка, В.Винниченка і Державної премії імені Тараса Шевченка, критика

вважає найпопулярнішим письменником Закарпаття. Він видав 24 книги, найвідоміші серед них – “Калина під снігом” (1988), “Теплий дощ” (1979), “Зелена Верховина” (1975), “Терен цвіте” (1967), “Казка білого інею” (1979), “Скрип колиски” (1989). За повість “Іван” (1968) І.Чендея виключають з партії, вилучають з бібліотек його твори, забороняють друкуватися. Протягом дев’яти років – творче забуття.

Художня мова закарпатоукраїнських письменників уже була предметом уваги вчених (М.І.Сюсько, П.М. Лизанець, М.А.Грицак, В.І.Статєєва, Ю.В.Юсип, А.Ю.Альбрехт та ін.), але вона потребує ще більшого й усебічного вивчення, оскільки приховує ще багато скарбів і мовознавчих знахідок. У нашій розвідці, нагадаємо, приділена увага говірковим елементам, які є елементом трансформації ФО і водночас застосовуються зі стилістичною метою як мистецький виражальний засіб, надаючи оповіді місцевого закарпатського колориту. Серед них назвемо такі:

1) наявність регіональних лексичних діалектизмів у межах ФО:

АБИХОМ, діал.: абихом каменем став. Вживається як божба. Абихом каменем став.. Аби покаж’яніли мої діти! – Агент божився й удавав розсердженого (Чендей-4, 458).

ІМИЛО, діал.: студеним имило "комусь страшно". Тут мене студеним имило. – Юра взявся за горло під адамовим яблуком.. Юра пригадає передсмертну розмову своєї дружини. – В.П. (Чендей-9, 322), пор.: морозом сипнуло за спиною "про неприємне відчуття холоду від несподіваного, сильного переляку, переживання тощо" [СУМ, IV, 804].

ІД, діал.: стрілами пішов ід "комусь страшно". Веду .. собі корову, а раз лишень якась мара у гуцавині шуснула. По мені стрілами пішов ід (Чендей-8, 280).

КИСЛИЦІ, діал.: цілити кислицями "зачіпати кого-небудь словами, розмовами". Дудлиха зрозуміла, куди кислицями цілить Пригариха. По вродженій натурі чесати не тільки за шерстю, а й настріч, кинула словом: — А на що їм надіятися? ... Еге, нині кожен за яким-таким ремеслом тягнеться... (Чендей-3, 224), пор.: кидати каміння в город. Зачіпати кого-небудь словами, розмовами [СУМ, IV, 371].

НЕНЬО, діал. Бодай твого нєня земля з гробу викинула, бодай твої ребра пси облизували, бодай твої руки з землі стирчали! – озвіріло кляв Василь... (Чендей-4, 457).

НИЧ, діал.: не буде з того нич. Про справу, яка не матиме успіху. — Можемо собі чекати. Не буде з того нич! – посмішувалися інші (Маркуш-1, 34).

ПОКІЙ, діал. дати покій (Чендей- 7, 231), пор.: дати спокій "не чіпати кого-небудь" [ФСУМ, 211].

ХОСЕН, діал.: вчинити хосен (Чендей-2, 85), пор.: зробити гешефт "одержати зиск з чого-небудь" [ФСУМ, 346]. Див.: хосен, діал. "користь" [СУМ, XI, 132].

2) явище афези :

бог би’го побив "вживається як прокльони". *Марія Кертиця не могла заснути, хоч добре натрудила руки-ноги: за всім доглянь, підпирай газдівство одним плечем, бо друге – воює за цісаря, бог би’го побив!* Багато клопоту має самітня жінка (Томчаний-2, 426);

най’го бог піб’є. Вживається як лайка. *Та скутий пан Керек, най’го бог піб’є,* – погоджувалися верховинці, – то він не там кидає грішми, де треба (Томчаний-2, 414).

недобре би’го вхопило. Вживається як лайка. [Амбросій у церкві підморгнув бабі. Вона говорить про нього:] *Вже і постила два понеділки, аби бог дав йому розум. А нині, коли йшла з цвинтаря і цілувала хрест при дорозі, він засміявся... Недобре би’го вхопило* (Потушняк, 78).

біда би го побила. Вживається як лайка. *Дівчата, це ж про нас співається:*

Ой не один поцілував

Моє біле личко дармо...

Ой не один, біда би го побила...— примовкла і зітхнула (Маркуш-2, 304).

чорт’го не візьме. Нічого не станеться з кимось. *Чорт’го не візьме, а богу не треба* [Жменячка про чоловіка, який довго не повертається додому] (Томчаний-1, 255).

3) дистантне розміщення частки ся від дієслів та інших часток:

— *Шкодуєш води мені, вдовиці, й моїй худобині?! Аби-сь захлинувся нею, аби-сь здох від справи під чужим плотом* (Томчаний-1, 66).

4) наявність іншомовних запозичень:

Не по дяці "всупереч комусь". *Коли ми побралися, няньо мені нічого не хотів дати. Бо я женився не по його дяці* (Чендей-3, 109). Див. також: *не по дяці* [Лавер, 1992, 133]. Дяка "подяка", на думку дослідників, через польське і словацьке посередництво (*пол.dzięka, слц.d’aka*) запозичено з верх. нім. *danc* [1, 49].

Фрас би улапив, з угор. *фрас би улапив "чорт би побрав". А доктори з шпиталю написали власній жінці, що її газда помер за вітчизну, фрас би їх улапив, тих панів, бо все покривають брехнею!* (Томчаний-2; 446).

Брати за карк (Чендей-1, 233). *Карк* – запозичення з польської: *karć* [ЕСУМ, III, 392]. Див. також: *стати на карк* (загальнокарпатське) [Лавер, 1992, 168; карта №8].

Якась мара. Щось, невідомо що. *Якась мара з нього ще й тече.. – тітка й сама поскаржилася* (Чендей-6, 104). Див. також: *мара* – польське тага "привид" [Фасмер, II, 571]; што за мара [Лавер, 1992, 46]. Відзнач. також: *що за мара "щось, невідомо що"* (в середньокарпатських говорах) [Лавер, 1992, 42, 53].

5) фонетичні відмінності :

• зміна [x] на [h] у частці *хай* :

А най його цілує франца та короста! А най його цілують кольки і болячки, най ним тішиться нечиста сила! – кляв Василь Порадюк (Чендей-4, 324). Най буде прощений (Чендей-10, 389). Най

бог гріхи відпустить (Чендей-3, 66). *Най земля буде легкою* (Чендей-10, 17).

- *и на місці і:*

Про то, что родителѣ з ярмарку приносять своимъ дѣтям гостинця, якъ учат ихъ молитися, якъ зимними вечерами берут своихъ синовъ на колѣна и оповѣдают имъ казки – про се Юрови ани не снилося (Станинець, 9).

- континуанти етимологічного *е > у:*

прощун би (Юр...Сарака...*Прощун би...* (Чендей-5, 269).

Проаналізовані говіркові елементи у межах фразем можуть слугувати ілюстрацією діалектної специфіки закарпатського мовлення. Водночас вони є показниками стилістичного використання фразеологізмів у художньому мовленні, великою мірою характеризують мистецьку особистість і художнє чуття закарпатоукраїнських письменників як представників діалектного середовища, є принадою народної мови, «величної самої в собі» [2: 3].

Література

1. Дзензелівський Й.О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. – К.: Наукова думка, 1969. – 211с.
2. Маковой О. Життєпис Осипа Юрія Гординського – Федьковича. – Львів, 1991.
3. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2000. – 750 с. – С.135–136.

Умовні скорочення назв джерел

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1982–1989. – Т.І–ІІІ.

СУМ – Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-ох т. – М., 1964–1973.

ФСУМ – Фразеологічний словник: У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993.

II.

Маркуш -1 – Маркуш О. Гомін Тиси. Оповідання // Маркуш О.Гомін Тиси. Оповідання. Повісті. – К.: Дніпро, 1991. – С.18–215.

Маркуш-2 – Маркуш О. Мрійники. Повість // Там же. – С.263–414.

Потушняк – Потушняк Ф.Оповідання, новели, поезії в прозі // Потушняк Ф. Повінь. Оповідання, новели, поезії в прозі, роман. – Ужгород: Карпати, 1985 – С.17–176.

Станинець – Станинець Ю. Юра Чорний. Повість. – Унгвар: Видання подкарпатського о-ва наук, 1943. – 168 с.

Томчаній-1 – Томчаній М. Жменяки // Томчаній М. Жменяки. – Ужгород: Карпати, 1982. – С.25–317.

Томчаній-2 – Томчаній М. Тихе містечко // Томчаній М. Жменяки. – Ужгород: Карпати, 1982. – С.317–357.

Чендей-1 – Чендей І. Вітер з полонин. Оповідання // Чендей І. Вітер з полонин. – К.: Державне вид-во художньої літератури, 1958. – 95 с.

Чендей-2 – Провесна. Повість // Чендей І. Вітер з полонин. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С.54 – 117.

Чендей-3 – Птахи полишають гнізда. – К.: Рад. письм., 1965. – 260 с.

Чендей-4 – Чендей І. Терен цвіте. – К.: Дніпро, 1967. – 464 с.

Чендей-5 – Чендей І. Казка білого інею. – Ужгород: Карпати, 1979. – С.7– 145.

Чендей-6 – Чендей І. Кринична вода. Повість // Чендей І. Кринична вода. – Ужгород: Карпати, 1980. – С.5–109.

Чендей-7 – Чендей І. Луна блакитного овиду. Повість // Чендей І. Вибрані твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1982. – Т. 2. – С. 169–263.

Чендей-8 – Чендей І. Калина під снігом. – К.: Рад. письм., 1988. – 399 с.

Чендей-9 – Калина під снігом // Чендей І. Калина під снігом. – К.: Рад. письм., 1988. – С. 314–352.

Чендей-10 – Скрип колиски. – К.: Дніпро, 1989. – 432 с.